

نقد و بررسی نسخه فارسی کتاب خانواده‌درمانی اثر گلدنبرگ و گلدنبرگ ترجمه حسین شاهی برواتی، نقشبندی و ارجمند

دکتر ناصر یوسفی*

غفار نصیری هانیس**

چکیده

پنجمین ویرایش کتاب خانواده‌درمانی: یک مرور کلی اثر گلدنبرگ و گلدنبرگ (Goldenberg & Goldenberg, 2000) را حسین شاهی برواتی، زنده یاد نقشبندی و ارجمند به فارسی ترجمه کردند. این کتاب را از سال ۱۳۸۲-۱۳۹۲ با عنوان خانواده‌درمانی انتشارات روان در سیزده نوبت منتشر کرده است و به طور گسترده در دانشگاه‌های کشور پذیرش و در ۱۰ سال گذشته به عنوان منبع درسی دانشگاهی تدریس شده است. این مقاله با به کارگیری روش اسنادی و بازبینی و روشن سازی دامنه محاسن و کاستی‌های کتاب گرد آمده است و آشکار می‌سازد که متن آن علی‌رغم همخوانی قابل قبول با متن اصلی، رسایی و روان بودن و برخوردار از واژگان تخصصی پسندیده، کاستی‌های قابل توجهی دارد. از جمله، در هم‌سنجی با ویرایش‌های مؤخر نسخه اصلی (انگلیسی)، به روز بودن و یکپارچگی آن اندک و از فراگیری متوسطی برخوردار است، چندان که اکنون با مروری سراسری و نیمه‌کاره درباره خانواده‌درمانی به نظر می‌رسد. سودمندی آموزش آن به عنوان یک کتاب درسی ویژه دوره کارشناسی در حد متوسط و برای آموزش در مقاطع آموزشی بالاتر اندک است. افزون بر این، می‌توان گفت برای نگارش کتاب درسی در زمینه خانواده‌درمانی، تألیف کتاب‌هایی که به حساسیت فرهنگی توجه دارند در هم‌سنجی با

* دانشیار گروه مشاوره دانشگاه کردستان، سنندج (naseryoosefi@yahoo.com).

** دانشجوی دکترای روان‌شناسی، گروه روان‌شناسی دانشگاه لرستان، خرم‌آباد

(gh.nasiri.hanis@gmail.com) (نویسنده مسئول).

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۵/۱۱/۲۹

تاریخ دریافت: ۱۳۹۵/۶/۱۰

ترجمه کتب نویسندگان خارجی کارآمدتر است. از این رو پیشنهاد می‌شود که نگارش و انتشار کتاب‌های تألیفی هدف هماهنگی و همسویی فرهنگی را برآورده سازند.

کلیدواژه‌ها

خانواده‌درمانی، کتاب درسی، نقد و بررسی، حساسیت فرهنگی.

مقدمه

نوشتار حاضر با دو هدف انجام شده است: نخست، بررسی و داوری^۱ درباره ترجمه کتاب *خانواده‌درمانی: یک مرور کلی*^۲ نوشته گلدنبرگ و گلدنبرگ (Goldenberg & Goldenberg, 2000) که در ایران به دست برواتی، زنده‌یاد نقشبندی و ارجمند با نام *خانواده‌درمانی* ترجمه و از سوی نشر روان در نوبت‌های بسیار روانه بازار کتاب شده است؛ و دوم، آشکار ساختن نیاز به تدوین و انتشار کتاب دانشگاهی بایسته و سودبخش برای آموزش تاریخچه، مفاهیم، دیدگاه‌ها و شیوه به کار بستن خانواده‌درمانی هماهنگ با فرهنگ ایرانی - اسلامی در دانشگاه‌های کشور.

نسخه فارسی کتاب *خانواده‌درمانی: یک مرور کلی* که چاپ سیزدهم آن نیز در سال ۱۳۹۲ انتشار یافته، برگردان پنجمین ویرایش از نوشته اصلی (۲۰۰۰) است که تا سال ۲۰۱۶ چهار بار ویرایش شده است، ترجمه و ویرایش پنجم کتاب تا سال ۱۳۹۲ علی‌رغم به روز نبودن به چاپ سیزدهم رسیده و غالباً در دانشگاه‌های کشور پذیرش قابل توجهی داشته است. زنده‌یاد نقشبندی و حسین‌شاهی برواتی افزون بر ترجمه کتاب نامبرده کتاب‌های دیگری را نیز ترجمه کرده و در این زمینه توانایی قابل توجه و شایان تقدیری را نشان داده‌اند. *ارزیابی شخصیت* (۱۳۸۸، تهران: روان)، *بهداشت روانی* (۱۳۹۳، تهران: روان)، *نظریه‌های شخصیت* (۱۳۹۲، تهران: ارسباران)، *گروه‌درمانی* (۱۳۹۳، تهران: روان)، *روان‌شناسی و رشد و تحول آدم* (۱۳۹۴، تهران: رشد) و *فرهنگ روان‌شناسی توصیفی* (۱۳۹۰، تهران: رشد) برخی از آثار ترجمه شده به دست این مترجمان است.

کتاب درسی دانشگاهی ابزاری باارزش در آموزش و دانش‌افزایی است و در بیشتر

۱. بررسی و داوری به مثابه یک شیوه پژوهش برابر با سنجیدن ارزش و عیار یک موضوع و کوشش به منظور صدور حکم و ارزش‌گذاری درباره آن است (یاحقی و ناصح، ۱۳۸۰: ۸۴).

2. *Family Therapy: An Overview*

دانشگاه‌های دنیا، بنیاد آموزش در حد قابل توجهی بر کیفیت آن‌ها استوار است، چه امروزه تحقق اهداف آموزش دانشگاهی بدون بهره‌گیری از آن‌ها ممکن نیست. بهبود کیفی هر کتاب مستلزم به کار بستن روش‌هایی برای تحقق این مهم است و از مقدم‌ترین آن‌ها بررسی و داوری است. چه از طریق بررسی و با کندوکاو و پی‌جویی در کتب، شناسایی محاسن و کاستی‌های موجود در آن‌ها ممکن می‌گردد و با کسب شناخت بیشتر می‌توان در راستای بالا رفتن محاسن یا زدودن کاستی‌های آن‌ها اقدام کرد. اگرچه پوشیده نیست که کتب درسی دانشگاهی به عنوان باارزش‌ترین و رسمی‌ترین رسانه علمی دارای ویژگی‌هایی است که آن را از کتاب‌های غیر درسی متمایز می‌سازد (منصوریان، ۱۳۹۲: ۲؛ صابری نجف‌آبادی، ۱۳۹۱: ۱۲۸). این کتب باید دست کم هم‌ترازی خود را هماهنگ با ملاک‌هایی از جمله همسویی با مبانی فلسفی و اعتقادی مورد پسند بیشتر افراد جامعه و پرداختن به نیازها و دشواری‌های مردمی (حسینی و مطور، ۱۳۹۱: ۱۲۳) نشان دهد. کتاب‌های دانشگاهی کارآمد و اثربخش دارای شمار زیادی از ویژگی‌ها هستند که می‌توان آن‌ها را بدین ترتیب ذکر کرد: (۱) تخصص‌گرایی و هدفمندی موضوعی؛ (۲) توان نظری و دلالت‌های کاربردی؛ (۳) توان استنادی و ماهیت میان‌رشته‌ای؛ (۴) فراگیری و روزآمدی؛ (۵) صلاحیت و کارنامه پدیدآورندگان؛ (۶) پاکیزگی نگارشی و ادبی؛ (۷) یکپارچگی محتوایی و ساختاری؛ (۸) همخوانی با دیدگاه‌های یادگیری؛ (۹) ماهیت تعاملی و توان انگیزشی؛ (۱۰) ویژگی‌های فیزیکی و ظاهری (منصوریان، ۱۳۹۲: ۱). افزون بر این‌ها، چگونگی نگارش متون تألیفی یا ترجمه‌ای، اعم از برگزیدن و نحوه به کار بستن اصطلاحات تخصصی در نوشته، رسا و روان بودن نثر، همخوانی زیاد متن ترجمه‌ای با نوشته اصلی و یا اندازه وفاداری آن و نیز کیفیت نگارشی اعم از رسم‌الخط و صفحه‌آرایی تا کیفیت چاپ کتاب، از ملاک‌های شایان توجه در زمینه بررسی ویژگی‌های چنین آثاری است. پاکیزه بودن نثر و ساختار آن‌ها نیز در اندازه کارآمدی و اثربخشی این کتاب‌ها نقش بسزایی دارد.

ضرورت انجام پژوهش

نظر به انتشار کمابیش گسترده کتاب *خانواده‌درمانی* (دوازده بار تجدید چاپ آن) و پاره‌ای حساسیت‌های مختص خانواده‌درمانی و درمان رابطه همسرها، که غالباً بخشی از آن قلمداد می‌شود، و لزوم تدوین و نشر کتابی در این زمینه که درخور بافت فرهنگی ایرانی - اسلامی جامعه ما باشد، بررسی و نقد کتاب نامبرده موضوعیت یافته است. چه از سویی طی سال‌های اخیر با ازدیاد شیوه‌های نوین زندگی، خانواده دستخوش بحران‌های گوناگونی

شده (شعبانی و بانکی‌پور فر، ۱۳۹۱: ۱۵۱) و افزایش فروپاشی پیوندهای زناشویی بدل به یکی از چالش‌های نفس‌گیر زندگی خانواده‌ها در کشور ما شده است (محسن‌زاده و همکاران، ۱۳۹۰: ۷)؛ و از سوی دیگر کاملاً واضح است که بیشتر دگرگونی‌های^۱ خانواده بیرون از نظام آن رخ می‌دهد و گوناگونی فرهنگی^۲ از جمله نیروهای اجتماعی بسیار بانفوذ در برپاداشتن و تحول یک خانواده است (Goldenberg & Goldenberg, 2013: 11). بنابر اهمیت چنین موضوعاتی روان‌شناسی بینا فرهنگی در کوشش برای درک همانندی‌ها و تفاوت‌های رفتار انسان در بافت‌های فرهنگی آن‌هاست (Georgas et al., 2006: 51). خانواده ایرانی نیز در قاعده تأثیرپذیری از نیروی فرهنگ و تمایز تأثیر وابسته به نوع فرهنگ (از نوع ایرانی - اسلامی) مستثنا نیست، برای نمونه مشخص شده است که برخی از عوامل ایجاد چالش‌های زندگی خانواده در بافت فرهنگی - اجتماعی ما با آنچه در بافت فرهنگ‌های غربی مطرح شده، متفاوت و سزاوار کوشش و اقدامات متفاوت نظری و به کار بسته از سوی متخصصان حوزه خانواده و خانواده‌درمانی است (محسن‌زاده و همکاران، ۱۳۹۰: ۷). از این رو رعایت هماهنگی فرهنگی در تدوین و انتشار کتب مربوط به خانواده‌درمانی ضروری می‌گردد. بی‌گمان نوشتار حاضر ارزشی آثار ترجمه‌ای را انکار نمی‌کند و اقرار می‌گردد که در حال حاضر با حذف آثار ترجمه‌ای به‌روز و معتبر از بازار کتاب، علوم روان‌شناختی کشور، بالأخص در زمینه مشاوره خانواده و خانواده‌درمانی، با فقر فراوانی روبه‌رو می‌شود. از این رو، برای زدودن خلأ این پهنه، اقدام برای تألیف کتب مرتبط اهمیت فراوانی دارد.

پرسش‌های پژوهش

نظر به پاره‌ای از محاسن و شایستگی‌های کتاب خانواده‌درمانی و به‌روز نبودن آن از سویی و تفاوت‌های بنیادی در ساختار خانواده و فرهنگ ایرانی - اسلامی با ساختار خانواده و فرهنگ حاکم بر جامعه نویسندگان کتاب از سوی دیگر، دستیابی به پاسخ دو پرسش اهتمام این نوشتار است: شایستگی و دامنه کاربرد نسخه فارسی پنجمین ویرایش کتاب یادشده برای آموزش در دانشگاه‌ها در چه حدی است؟ و کتاب شایسته برای آموزش تاریخیچه، انگاره و شیوه به‌کارگیری خانواده‌درمانی در ایران چه خصوصیتی باید داشته باشد؟ به‌منظور پاسخگویی به این پرسش‌ها، نخست در بخش‌هایی از این نوشتار کاستی‌ها

1. strains
2. cultural diversity

و مصادیق عدم کفایت و محاسن کتاب نامبرده روشن می‌گردد. در ادامه و پیش از نتیجه‌گیری با پیش کشیدن ویژگی‌های کتاب درسی دانشگاهی مناسب برای استفاده در آموزش خانواده‌درمانی، پاسخ پرسش دوم توضیح داده می‌شود. امیدواریم از رهگذر مطالعه نوشتار حاضر انگیزه اقدام برای تدوین و نشر کتب آموزشی دانشگاهی مناسب و برخوردار از کیفیت درخور نیاز و خواسته‌های خوانندگان و اجتماع در زمینه خانواده‌درمانی نزد متخصصان آزموده و کاردان افزون گردد.

پیشینه پژوهش

پیش از این، پژوهشی در راستای بررسی و داوری نسخه فارسی کتاب خانواده‌درمانی صورت نگرفته است و تنها در یک نمونه، شورای بررسی متون و کتب علوم انسانی پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی در تارنمای این پژوهشگاه (ص نخست، منو، سامانه بررسی، گروه روان‌شناسی، بررسی کتاب خانواده‌درمانی) بررسی فشرده‌ای را ارائه و سرانجام اعلام کرده که این کتاب مشروط بر ویرایش ادبی و فرهنگی مناسب و همخوان ساختن آن با فرهنگ بومی کشور می‌تواند همچون منبع آموزشی در مقاطع کارشناسی و کارشناسی ارشد به کار رود.

روش پژوهش

بررسی و داوری انجام گرفته در پژوهش حاضر در چارچوب پژوهش کیفی بوده و بر روش اسنادی استوار است. در این روش برای دستیابی به پاسخ پرسش‌های پژوهش، از آغاز تا انجام بر مطالعه کتب، اسناد و نرم‌افزارهای دربرگیرنده متون علمی متمرکز شده‌ایم و در آن با استفاده از ابزارهایی مانند تصاویر، جداول و نمودارها و بهره‌گیری از استدلال منطقی برای رسیدن به مقصود کوشیده‌ایم. روش اسنادی هم‌زمان با دیگر روش‌های کیفی از دهه ۱۹۶۰ رواج یافته و متمرکز بر کندوکاوی اسنادی است که اطلاعات مربوط به پدیده مورد پژوهش را دربر می‌گیرد. این روش مستلزم جستجوی توصیفی و تفسیری است و به کارگیری آن کاوش در مقاصد غیر عینی و پی بردن به انگیزه‌های پنهان یک نوشته را نمی‌طلبد؛ پژوهشگر در روش اسنادی، بر پایه عینی‌گرایی، از تأمل در مقاصد و انگیزه‌های نهفته در اسناد و نوشته پرهیز و آن را همچون زبان نوشته‌شده نویسنده قلمداد می‌کند و مورد استناد قرار می‌دهد (کاویانی، ۱۳۸۸، به نقل از: همدانی، ۱۳۹۳ الف: ۹۲؛ صادقی صفایی و عرفان‌منش، ۱۳۹۴: ۶۵-۶۶).

بررسی ساختاری و صوری

الف) کاستی‌های ساختاری و صوری: از میان کاستی‌های ساختاری موجود، برجسته‌ترین آن این است که شمول مطالب نسخه ترجمه‌شده ویرایش پنجم کتاب در هم‌سنجی با نسخه جدیدتر نوشته اصلی آن (۲۰۱۳) ناقص بوده و چهار بخش نوشته‌شده در فهرست آن، در هم‌سنجی با نوشته اصلی (ر.ک.: جدول ۱) و ترجمه فارسی برخی کتب، که طی چند سال اخیر در بازار کتاب ایران در دسترس قرار گرفته‌اند،^۱ فراگیری بسیار کمتری دارد. در واقع، هنگامی که نوشته یک کتاب به طور کامل به مباحث مرتبط با محور بحث خود پرداخته باشد می‌توان گفت کتاب فراگیری نیست (منصوریان، ۱۳۹۲: ۷). مطالب کتاب گلدنبرگ و گلدنبرگ (۱۳۹۲) الزامات کنونی آموزش خانواده‌درمانی را دربر نمی‌گیرد و با نگرستن به مندرجات جدول ۱ آشکار می‌گردد که تغییرات اعمال‌شده در نسخه جدیدتر بسیار چشمگیر است، به‌روز شدگی منابع، فراهم آوردن مصادیقی از کار بالینی در هر فصل و آمیختن برخی از فصول در یکدیگر از جمله دگرگونی‌های ایجادشده در ویرایش هشتم کتاب خانواده‌درمانی است (Goldenberg & Goldenberg, 2013: XXIII-XXIV). ویرایش پنجم کتاب که ترجمه آن در دسترس خوانندگان ایرانی قرار گرفته بی‌بهره از مطالب ضروری و حائز اهمیت موجود در گستره فصول ویرایش هشتم است و در واقع فصولی با عناوین ذیل در ویرایش پنجم به چشم نمی‌خورد: نقش جنسیت، فرهنگ و قومیت در عملکرد خانواده^۲ (فصل ۳)؛ نظام‌های به هم پیوسته: فرد، خانواده و اجتماع^۳ (فصل ۴)؛ مسائل حرفه‌ای و کاربست‌های اخلاقی^۴ (فصل ۶)؛ الگوهای روان-آموزشگری: آموزش مهارت‌ها به جمعیت‌های خاص^۵ (فصل ۱۵)؛ پژوهش درباره سنجش خانواده و پیامدهای درمانی^۶ (فصل ۱۶)؛ و نگاهی تطبیقی به نظریه‌ها و درمانگران خانواده^۷ (فصل ۱۷)، به علاوه دو فصل ادغام‌یافته دیگر با عناوین الگوهای ساخت اجتماعی I: درمانگری راه‌حل‌مدار و درمانگری همکارانه^۸ (فصل ۱۳) و الگوهای ساخت اجتماعی II:

۱. کتاب خانواده‌درمانی: تاریخچه، نظریه و کاربرد نوشته گلا دینگک (Gladding)، ترجمه عزیزالله تاجیک اسماعیلی و محسن رسولی (۱۳۹۲)، تهران: تزکیه) نمونه‌ای از آن کتاب‌هاست.

- gender, culture and ethnicity in family functioning
- interlocking systems: the individual, the family and the community
- professional issues and ethical practices
- psychoeducational models: teaching skills to specific populations
- research on family assessment and therapeutic outcomes
- comparative view of family theories and therapies
- social construction models I: solutionsocuced therapy and collaborative therapy

روایت درمانگری^۱ (فصل ۱۴)؛ که در ویرایش هفتم (xii: 2008) نیز جای گرفته بودند.

جدول ۱ مقایسه فهرست مطالب ویرایش پنجم و هشتم کتاب *خانواده‌درمانی: یک مرور کلی*، اثر گلدنبرگ و گلدنبرگ

فهرست مطالب ویرایش پنجم (۲۰۰۰) ترجمه برواتی و نقشبندی		فهرست مطالب ویرایش هشتم (۲۰۱۳)، نوشته اصلی	
بخش نخست	فصل ۱	چشم‌اندازهای خانواده‌درمانی	بنیادهای روان‌شناسی خانواده
	فصل ۲	اتخاذ چهارچوب ارتباط خانوادگی	اتخاذ چهارچوبی برای رابطه خانوادگی
بخش دوم	فصل ۳	تحول خانواده: تداوم و تغییر	فصل ۲ تحول خانواده: تداوم و تغییر
	فصل ۴	خانواده به مثابه نظامی روانی - اجتماعی	فصل ۳ نقش جنسیت، فرهنگ و قومیت در عملکرد خانواده
بخش سوم	فصل ۵	خاستگاه و رشد خانواده‌درمانی	فصل ۴ نظام‌های به‌هم‌پیوسته: فرد، خانواده و اجتماع
	فصل ۶	خاستگاه‌های خانواده‌درمانی: چشم‌اندازی تاریخی	تحول و کاربرد خانواده‌درمانی
بخش سوم	فصل ۷	رشد خانواده‌درمانی: ۱۹۵۰ تا حاضر	فصل ۵ خاستگاه‌های خانواده‌درمانی و رشد آن
	فصل ۸	نظریه‌ها و شیوه‌های معاصر کار	فصل ۶ مسائل حرفه‌ای و کاربردهای اخلاقی
بخش سوم	فصل ۹	نظریه و روال کار در رویکردهای روان‌پویشی	نحله‌های تثبیت‌شده خانواده‌درمانی
	فصل ۱۰	نظریه و روال کار در رویکردهای تجربه‌نگر / انسان‌گرا	فصل ۷ الگوهای روان‌پویشی
	فصل ۱۱	نظریه و روال کار در رویکرد بوون	فصل ۸ الگوهای بین‌نسلی
	فصل ۱۲	نظریه و روال کار در رویکرد ساخت‌نگر	فصل ۹ الگوهای تجربه‌ای
بخش سوم	فصل ۱۳	نظریه و روال کار در رویکردهای پیام‌رسانی / راهبردنگر	فصل ۱۰ مدل ساختاری

فهرست مطالب ویرایش پنجم (۲۰۰۰) ترجمه برواتی و نقشبندی		فهرست مطالب ویرایش هشتم (۲۰۱۳)، نوشته اصلی	
فصل ۱۱	نظریه و روال کار در رویکردهای سیستمی میلان	فصل ۱۱	الگوهای راهبردی
فصل ۱۲	نظریه و روال کار در رویکردهای رفتاری/شناختی	فصل ۱۲	الگوهای رفتاری و رفتاری - شناختی
چشم‌اندازها و شیوه‌های ابتکاری		جهت‌گیری‌های جدید در خانواده‌درمانی	
فصل ۱۳	الگوها و فنون آغازین در خانواده‌درمانی	فصل ۱۳	الگوهای ساخت اجتماعی I: درمانگری راه‌حل‌مدار و درمانگری همکارانه
فصل ۱۴	رهنمودهای جدید در خانواده‌درمانی		الگوهای ساخت اجتماعی II: روایت درمانگری
فصل ۱۵			الگوهای روان - آموزشگری: آموزش مهارت‌ها به جمعیت‌های خاص
بخش‌های پنجم و ششم در ویرایش پنجم کتاب اصلی و نسخه فارسی آن موجود نیست.		بخش چهارم	پژوهش بالینی: هم‌کوشی دانش و عمل
		بخش پنجم	پژوهش دربارهٔ سنجش خانواده و پیامدهای درمانی
		بخش ششم	نظریه‌های خانواده و درمانگران خانواده: یک سنجش تطبیقی
			نگاهی تطبیقی به نظریه‌ها و درمانگران خانواده

برابر با معیارهایی که کتاب‌های دارای فیزیک و ظاهر پسندیده را متمایز می‌سازد (منصوریان، ۱۳۹۲: ۱۶)، کتاب گلدنبرگ و گلدنبرگ دارای کاستی‌هایی است که آن را از دسته این کتب خارج می‌کند. با این که داوری زیبایی‌شناختی دربارهٔ طرح جلد آن که با طرح جلد نسخه اصلی یکسان نیست دشوار است، با باریک‌بینی در نوشته‌های جلد کتاب درمی‌یابیم که: (۱) قلم به کار رفته برای عنوان کتاب، نویسندگان و مترجمین یکسان بوده و به ویژه شناختن مؤلفان و مترجمین را در نگاه نخست دشوار ساخته است؛ و (۲) ناسازگار با کوشش برای ارائه تصویر جلدی ساده، تصویر نقاشی قرار گرفته در وسط - پایین که بسیار

تند و سنگین جلوه می‌کند با عناصر دیگری در دیگر بخش‌های برگ جبران نشده و چنین به نظر می‌رسد که ناخواسته یک فضای خالی چشمگیر در حاشیه‌ی طرح، به خصوص در پیرامون برگ به جای مانده است. افزون بر این‌ها، به منظور آسان کردن بازیابی نام‌ها و مطالب موجود در کتاب، نمایه اشخاص و نمایه‌ی موضوعی تدوین نشده است. همچنین، حجم کتاب با نیاز بیشتر خوانندگان هماهنگ نیست (ر.ک.: صابری نجف‌آبادی، ۱۳۹۱: ۱۶۲). در ضمن در پایان هر فصل از نسخه‌ی فارسی کتاب، علی‌رغم آن که بخشی با نام چکیده‌ی فصل وجود دارد ولی آنچنان که در نسخه‌ی اصلی آن به چشم می‌آید بخش پایانی هر فصل که به آشناسازی برخی منابع پیشنهادی برای مطالعه‌ی بیشتر اختصاص دارد در نسخه‌ی فارسی کتاب گنجانده نشده است. شماری از اشتباهات به اندازه‌ای چشمگیر و برجسته است که اصلاح نکردن آن‌ها در طول سالیان و دوازده بار تجدید چاپ چیزی جز سهل‌انگاری را به ذهن متبادر نمی‌کند. برای نمونه، در فهرست مطالب کتاب ترجمه‌شده، در صفحه ۹، به جای نگارش بخش چهارم ناخواسته بخش سوم تکرار شده است (ر.ک.: جدول ۲).

جدول ۲ نمونه‌ای از اشکالات چاپی اصلاح‌نشده برجسته موجود در نوشته پس از دوازده بار تجدید چاپ

فهرست مطالب چاپ ششم	فهرست مطالب چاپ سیزدهم
<p>فهرست مطالب</p> <p>بخش سوم: نظریه‌ها و شیوه‌های معاصر کار</p> <p>فصل ششم: نظریه و روال کار در رویکردهای رایجیستی..... ۱۳۹</p> <p>دیده‌روانپوشی..... ۱۴۱</p> <p>رابطه‌ها و چرخه‌های خانوادگی (آ. کرم)..... ۱۴۲</p> <p>نظریه روابط فردی..... ۱۵۰</p> <p>درمان مبتنی بر روابط فردی..... ۱۵۲</p>	<p>فهرست مطالب</p> <p>بخش سوم: نظریه‌ها و شیوه‌های معاصر کار</p> <p>فصل ششم: نظریه و روال کار در رویکردهای رایجیستی..... ۱۳۹</p> <p>دیده‌روانپوشی..... ۱۴۱</p> <p>رابطه‌ها و چرخه‌های خانوادگی (آ. کرم)..... ۱۴۲</p> <p>نظریه روابط فردی..... ۱۵۰</p> <p>درمان مبتنی بر روابط فردی..... ۱۵۲</p>
<p>فهرست مطالب</p> <p>بخش سوم: چشم‌اندازها و شیوه‌های ابتکاری</p> <p>فصل سیزدهم: الگوها و فنون آغازین در خانواده‌درمانی..... ۲۵۱</p> <p>شیوه‌های مبتنی بر اصول پویایی گروه..... ۲۵۲</p> <p>گروه‌درمانی خانوادگی..... ۲۵۳</p> <p>شیوه‌های درمانی غیرکلاسیک..... ۲۵۵</p> <p>تندیس خانوادگی..... ۲۵۶</p> <p>طراحی رقص خانوادگی..... ۲۵۸</p> <p>شیوه‌های درمانی بحران‌سنگر..... ۲۵۹</p>	<p>فهرست مطالب</p> <p>بخش سوم: چشم‌اندازها و شیوه‌های ابتکاری</p> <p>فصل سیزدهم: الگوها و فنون آغازین در خانواده‌درمانی..... ۲۴۷</p> <p>شیوه‌های مبتنی بر اصول پویایی گروه..... ۲۵۲</p> <p>گروه‌درمانی خانوادگی..... ۲۵۳</p> <p>شیوه‌های درمانی غیرکلاسیک..... ۲۵۵</p> <p>تندیس خانوادگی..... ۲۵۶</p> <p>طراحی رقص خانوادگی..... ۲۵۸</p> <p>شیوه‌های درمانی بحران‌سنگر..... ۲۵۹</p>

برای چاپ یک کتاب، معمولاً مؤلف یا مترجم اثر خود را به جای واگذاری مستقیم به چاپخانه به ناشر می‌سپارد و ناشر همه‌ی مراحل آماده‌سازی و ویرایش مربوط به چاپ و نشر کتاب را اعم از فراهم آوردن نوشتاری پاک و پیراسته برعهده می‌گیرد (یا حقی و ناصح، ۱۳۸۰: ۱۰۳). بی‌گمان عملکرد ناشران متفاوت است و در خصوص کیفیت ترجمه و ویرایش کتاب خانواده‌درمانی شواهد موجود، حاکی از لغزش‌های زیاد

در ویرایش آن است. مطالب کتاب گلدنبرگ و گلدنبرگ (۱۳۹۲) نیازمند ویرایش ادبی است (شورای بررسی متون و کتب علوم انسانی، ص نخست)؛ ولی با وجود گذر سالیان، هیچ گونه اقدامی در راستای زدودن و پیراستن اشتباهات تایپی و نگارشی آن صورت نگرفته است. علاوه بر وفادار نبودن به نوشته، برخلاف ادعای مطرح شده در پیشگفتار مترجمین (گلدنبرگ و گلدنبرگ، ۱۳۹۲: ۱، بند چهارم، سطر یکم)، سبک نگارشی و ادبی نوشته کتاب نیز پسندیده نبوده و دارای اشتباهات املائی و نگارشی است (ر.ک.: جدول ۳ و ۴).

جدول ۳ پاره‌ای از اشکالات تایپی، نگارشی و رسم الخطی

نوع خطا	محل قرارگیری	آنچه در نوشته می بینیم	صورت درست
املائی و رسم الخطی	ص ۱۲، بند دوم، سطر آخر؛ ص ۳۶، بند دوم، سطر هشتم و ص ۳۱۲، بند دوم، سطر سوم	دایم دایمی	دائم (صادقی و زندی مقدم، ۱۳۹۴: ۲۹۳) دائمی
	ص ۴۱، بند سوم، سطر نخست	همزمانی	هم‌زمانی (صادقی و زندی مقدم، ۱۳۹۳: ۶۴۱)
	ص ۳۶۰، بند دوم، سطر هفتم	ارایه	ارائه
	ص ۳۸۱، بند نخست، سطر سیزدهم	کوچک و جزئی	کوچک و جزئی
	ص ۳۶۰، بند اول، سطر ۱۴	بعد از ظهر	بعد از ظهر (اصلاح عدم پیوسته نویسی)
	ص ۸۱، بند نخست، سطر آخر و بند سوم، سطر سوم	جامع تری، راه حل هایی	جامع تری، راه حل هایی
	ص ۱۱۸، بند دوم، سطر ششم و بند سوم، سطر سوم	ممنوعیت های رواندرمانی های	ممنوعیت های روان‌درمانی های
	ص ۶۳، بند دوم، سطر دوم	حکم فرماست	حکم فرماست
	ص ۳۶۰، بندهای یکم، دوم و سوم، پراکنده در سطور	تعامل های، آزمون های، پاسخ های، تبادلهای، گام های	تعامل های، آزمون های، پاسخ های، تبادل های، گام های (رعایت نکردن چنین مواردی در سراسر کتاب بی شمار است)
	تایپی	ص ۱۹، بند نخست، سطر پنجم	مجموعه ای
ص ۵، بند دوم، سطر نخست		سخاو تمندانه	سخاوتمندانانه (فاصله تصحیح گردید)
ص ۳۷۸، بند نخست، سطر نخست		عینتی	عینیتی
ص ۳۷۰، بند یکم، سطر هشتم		میان سل ها	میان نسل ها
ص ۲۳۷، بند یکم، سطر هفتم		بی اشتها یی	بی‌اشتهایی (اصلاح نگارش پسوند)

جدول ۴ پاره‌ای از مصادیق ساختار و صورت نامناسب کتاب

نوع خطا	محل قرارگیری	آنچه در نوشته می‌بینیم	صورت درست
برابری ترجمه	ص ۳۳، بند دوم، ۴ سطر نخست	رویکرد مبتنی بر چرخه زندگی، زمینۀ ارزشمندی برای درک بدکاری فرد و خانواده فراهم می‌آورد، مخصوصاً برای طرفداران نظریه ساخت‌گرا که ادعا دارند در خانواده‌های برخوردار از ساخت بدکار، مشکلات زمانی به وجود می‌آیند که آن خانواده به یک نقطه انتقالی رسیده است، لیکن فاقد انعطاف کافی برای انطباق با این شرایط در حال تغییر است.	دیدگاه چرخه زندگی خانواده، زمینه ارزشمندی را برای درک بدکاری افراد و خانواده‌ها ارائه می‌دهد، مخصوصاً برای پیروان موضع ساختار نگر (فصل نهم) که ادعا دارند هنگامی مشکلات در درون خانواده‌های برخوردار از ساخت بدکار، به وجود می‌آید که خانواده با یک مرحله گذار رودررو می‌شود ولی فاقد انعطاف برای سازگاری با شرایط رو به تغییر است ^۱ (مطابق با نوشته اصلی)
		ص ۲۷۶، بند سوم، ۴ سطر نخست	خواب مصنوعی، خواب‌انگیزی یا با آسان گرفتن خواب‌واره
		ص ۱۷۹، بند دوم، ۴ سطر نخست	عبث یا درست‌تر آن بیهوده
نگارش نپیراسته	ص ۳۵، بند نخست، سطر آخر	خانواده درمانگرها نه تنها به فشارهای کنونی چرخه زندگی، بلکه باید به پیوند آن‌ها با مضامین خانوادگی‌یی توجه کنند که نسل به نسل منتقل شده است	اینکه تا چه اندازه برای خانواده درمانگران ضروری است که نه تنها به فشارهای چرخه زندگی کنونی، بلکه همچنین به ارتباط آن با مضامین خانوادگی به‌جامانده از نسل‌های گذشته توجه کنند ^۲ (همانند با نوشته اصلی)

1. The family life cycle perspective offers a valuable context for understanding individual and family dysfunction, especially for advocates of the structural position (Chapter 9), who argue that problems develop within a family with a dysfunctional structure when the family encounters a transition point but lacks the flexibility to adapt to the changing conditions.
2. ... how imperative it is for family therapists to attend not only to a family's current life cycle stresses but also to their connections to family themes handed down over generations.

ادامه جدول ۴

نوع خطا	محل قرارگیری	آنچه در نوشته می‌بینیم	صورت درست
	ص ۲۷، بند نخست، سطر ۱۴	مفهوم چرخه زندگی می‌تواند چهارچوب مفیدی باشد برای بررسی مراحل قابل پیش‌بینی پیش روی خانواده باشد. که خانواده آن‌ها را طی می‌کند.	مفهوم چرخه زندگی می‌تواند یک چهارچوب مفید برای بررسی مراحل قابل پیش‌بینی پیش روی خانواده باشد.
	ص ۲۸، بند آخر، سطور ۴ و ۵	رشد و تحول خانواده	تحول خانواده (مطابق با نوشته اصلی)

کتاب از نظر محتوایی و ساختاری نیز اشکال دارد؛ برای مثال نخست این که فصل‌بندی مطالب منطقی و دقیق نیست، چرا که فاصله میان بخش‌های دوم و چهارم کتاب و جدایی فصول چهارم و سیزدهم و پنجم و چهاردهم (ر.ک.: جدول ۱) که ادغام آن‌ها موجب اشراف بهتر خواننده بر سیر تحول خانواده‌درمانی می‌شد ایرادی است که در ویرایش‌های بعدی متن اصلی (در چارچوب ارائه فصلی با عنوان خاستگاه‌های خانواده‌درمانی و رشد آن) رفع شده است. در واقع، اصلاح این شیوه فصل‌بندی در آخرین ویرایش‌های کتاب اصلی از سوی نویسندگان آن گواهی بر وارد بودن این اشکالات است. دوم این که، مطالب هر فصل استمرار منطقی فصول پیشین نیست، چرا که فصل سیزدهم کتاب با نام «الگوها و فنون آغازین در خانواده‌درمانی» در جای درستی قرار نگرفته و آنچنان که در ویرایش‌های بعدی کتاب دیده می‌شود این ایراد با حذف فصل فوق از بین رفته است و سوم این که، از معادل فارسی واژگان بیگانه به طور هماهنگ استفاده نشده و ترجمه واژگان و عبارات در بخش‌های مختلف نوشته ناهماهنگ است، مواردی از این قبیل: واژگان پارادایم (ص ۴، بند سوم، خط نخست) و دستور کار (ص ۱۵، بند سوم، خط دوم) هر دو برگردان یک واژه (paradigm)؛ واژگان سیستم (ص ۴، بند نخست، سطر دوم) و نظام (ص ۱۰، بند نخست، سطر دوم) هر دو برگردانی از واژه‌ای یگانه (system) است؛ همچنین واژگان مسئله (ص ۹، بند نخست، سطر پنجم) و مشکل (ص ۲۸۱، بند دوم، سطر چهارم) هر دو برای ترجمه واژه problem به کار رفته است. به علاوه، واژه واپس‌روی در صفحه ۲۲۳ یک‌بار به صورت واپس‌روی و بار دیگر به صورت واپس‌روی آمده است و در صفحه ۳۵۳ در دو سطر آخر دو واژه تفسیرهای و تفاسیر، هر دو به جای واژه تفسیرهای نگاشته شده است.

(ب) محاسن ساختاری و صورتی: از وجه تمایز مثبت کتاب می‌توان به این موارد اشاره کرد: محتوی مباحث محوری و بایسته در آموزش کلیات خانواده‌درمانی، دارای

محاسن شکلی و ساختاری مانند صفحه‌آرایی شایسته، چیدمان درست جداول و کیفیت خوب اشکال، فاصله مناسب خطوط، متمایز ساختن نقل قول‌ها، نگارش ساده و روان و داشتن واژه‌نامه توصیفی (در بخش پیوست‌ها) و افزون بر آن، از دیدگاه شورای بررسی متون و کتب علوم انسانی، کتاب از لحاظ ساختاری و صفحه‌آرایی و شیوه نگارش مطالب شایسته است (شورای بررسی متون و کتب علوم انسانی، ص نخست). همچنین رسا و روان بودن نوشته؛ وجود تعداد کم غلط‌های املایی و اشتباهات ناپسند تایپی و موارد رعایت نشده قواعد نگارشی؛ به کار بردن واژگان روان‌شناختی مرسوم با استفاده از کتاب‌های معروف روان‌شناسی^۱ و فرهنگ واژگان تخصصی در دسترس^۲، استفاده مستمر از پانویس‌ها در مورد اصطلاحات دوپهلوی و حتی آشنا و پرهیز از به کار بردن جملات بلند در بیشتر موارد، از ویژگی‌های مثبت دیگری است که این کتاب را در هم‌سنجی با بسیاری از کتاب‌های ترجمه‌ای دیگر سزاوار مطالعه می‌سازد. در مورد اخیر، به کار بردن جملات بلند موجب می‌شود خواننده هنگام مطالعه، سرآغاز جمله را به یاد بسپارد تا برای درک همه درون‌مایه جمله بتواند آن را به ادامه نوشتار ربط دهد و چنین تلاشی حافظه فعال را درگیر می‌کند و علی‌رغم مختل کردن روند مطالعه آسان، ذهن خواننده را خسته می‌سازد (همدانی، ۱۳۹۳ ب: ۱۳۲).

نقد محتوایی

الف) کاستی‌های محتوایی: مطالب کتاب به راستی قدیمی و عاری از مطالب جدید

۱. به کارگیری نه‌چندان فراوان واژگان پیشنهادی از سوی استادان بزرگی چون محمود منصور و زنده‌یاد پریخ دادستان در متن از آن دسته است. استادان و دانشجویان رشته‌ها و گرایش‌های روان‌شناسی و مشاوره به خوبی با این بهره‌گیری آشنا هستند، چه کتاب‌هایی مانند *روان‌شناسی ژنتیک: تحول روانی از تولد تا پیری* که به وسیله سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت) به کرات تجدید چاپ شده است از کتب درسی نامدار و مورد استفاده این گروه‌ها بوده است. برای مثال به کارگیری واژگانی چون نظام به جای سیستم (ص ۹، پاراگراف اول)، مهار به جای کنترل (ص ۱۹، پاراگراف دوم)، ناهشیار به جای ناخودآگاه (ص ۱۹، پاراگراف آخر)، پیدایی به جای ایجاد (ص ۲۰، عنوان) و تحول به جای رشد (ص ۲۷، عنوان) حاکی از وام‌گیری مترجمین کتاب *خانواده‌درمانی* از استادان بزرگ نامبرده است.

۲. برای نمونه رجوع کنید به: *واژه‌نامه تطبیقی روان‌شناسی، روان‌پزشکی و علوم تربیتی* که رضا زمانی (۱۳۹۲) تألیف و نشر و منتشر کرده است؛ همچنین، *لغت‌نامه روان‌شناسی* تألیف محمود منصور، پریخ دادستان و مینا راد (۱۳۶۵) و منتشر شده به وسیله نشر ژرف.

و روزآمد است (شورای بررسی متون و کتب علوم انسانی، ص نخست). منظور از روزآمدی همراهی نوشته یک کتاب با پیشرفت‌های نوین یک رشته است و باید مطالب کتب دانشگاهی بیانگر بازتابی از تحولات روز باشند (منصوریان، ۱۳۹۲: ۸-۱). کتاب گلدنبرگ و گلدنبرگ (۱۳۹۲) از منابع جدید و روزآمد برخوردار نیست؛ بازتابی از تحولات خانواده‌درمانی در آن دیده نمی‌شود، چراکه در آن، به کفایت به منابع چاپی و الکترونیکی جدید در زمینه خانواده‌درمانی استناد نشده است. همچنین فاقد استناد به آخرین یافته‌های گزارش شده در مجلات و همایش‌های مربوط به گستره خانواده‌درمانی است؛ نگاهی کوتاه به ویرایش‌های مؤخر نوشته اصلی روشنگر این کاستی‌هاست. همچنین با نگاه به محتوای کتاب *خانواده‌درمانی آشکار* می‌شود که فقدان گزارش کارهای بالینی و تابلوهای بالینی مرتبط با هر مدل شکاف بزرگی را به جای گذارده است. وانگهی با نگاهی عمیق‌تر متوجه می‌شویم محتوای هر بخش کاستی‌ها و ایرادات قابل توجهی دارد. چنان که پیداست محتوای بخش اول بر ماهیت خانواده از دیدگاه روان‌شناختی متمرکز است. منظور از ماهیت خانواده اعم از یکپارچگی و یکپارچگی آن همسان با واحدی پویا با برخورداری از تعامل همواره و کارآمد اجزاء آن، درک روان‌شناختی گسترده از خانواده در راستای شناسایی راهکارهای تأثیرگذاری مثبت بر آن، چگونگی تحول خانواده و آشنایی با ماهیت تعامل‌ها و تأثیرات متقابل اجزاء درونی بر یکدیگر و نیز کیفیت و نقش تعاملات و تأثیرات بیرونی است. در ارزیابی محتوای این بخش، با وجود اطلاعات لازم و سودمند درباره ماهیت روان‌شناختی خانواده، شکاف چشمگیری در آن موجود است که ناکافی و ناکارآمد بودن آن را آشکار می‌سازد. در سال‌های اخیر مطرح شدن چشم‌اندازهای چندفرهنگی و طرف‌داری از حقوق زنان^۱ به عنوان نیروی چهارم در مشاوره و درمان بیش‌ازپیش برجسته شده است. مخصوصاً مجهز شدن به نگاه سبب‌شناختی گسترده‌تر و تمرکز بیشتر بر تأثیرات اجتماعی - فرهنگی ارزش فراوانی یافته است. نظریه گرایند به دفاع از حقوق زنان در رویارویی با سویه‌های حزن‌انگیز واقعیت، در عوض تأکید بر فرایندهای ذهنی، بر مطرح نمودن مستقیم آن‌ها تأکید می‌ورزد و در مداخلات استوار بر نیروی چهارم، رودررو کردن درمان‌جویان با تفاوت‌های فردی و با تفاوتشان با جامعه اهمیت بیشتری یافته است (Ivey et al., 2007: 321-358). بی‌گمان آشکار است که اطلاع خوانندگان ایرانی از این گفت‌وگو، با توجه به تفاوت‌های فرهنگی مربوط به اقوام گوناگون ایرانی از سویی و تفاوت‌های بسیار فرهنگ ایرانی - اسلامی با فرهنگ غربی از سویی دیگر، در القای حساسیت لازم به آن‌ها در این زمینه‌ها کمک

می‌کند، بنابراین دسترسی به کتبی که این مباحث را به اندازه کافی دربر گرفته و بالأخص هماهنگ با شرایط فرهنگی ما باشد در سلامت روانی و خانوادگی اقشار ایرانی بی‌تأثیر نخواهد بود. انبوهی از پژوهش‌ها روشنگر اهمیت روزافزون آگاهی به تفاوت‌های قومی و فرهنگی بوده‌اند (Kim et al., 2014: 357-360). پیش از این بیرجندی (۱۳۹۰) در تألیفی با عنوان *مشاوره و روان‌درمانی خانواده با رویکرد فرهنگ ایرانی در راستای تدوین کتابی هماهنگ با نیازهای بومی گام برداشته است*، با وجود این نظر به مندرجات جدول ۴ هنوز هم تا تدوین کتب شایسته فرهنگ ایرانی - اسلامی راه زیادی باقی است. کتبی مانند *خانواده در نگرش اسلام و روان‌شناسی* (۱۳۹۵) که با همکاری سازمان «سمت» و *سبک زندگی اسلامی و ابزار سنجش آن* (۱۳۹۲) به کوشش پژوهشگاه حوزه و دانشگاه انتشار یافته است، می‌توانند همچون الگوی ارزنده در تدوین کتب آموزشی حوزه علوم روان‌شناختی و خانواده‌درمانی مورد توجه قرار گیرند.

متأسفانه، ویرایش پنجم کتاب *خانواده‌درمانی* از جمله کتاب‌هایی است که ارزش ویژه چشم‌اندازهای چندفرهنگی را به اندازه بایسته برجسته نساخته و در هم‌سنجی با آخرین ویرایش‌های موجود و دیگر آثار، در حد ضرورت به این مباحث پراهمیت نپرداخته است. گوناگونی فرهنگی، منظره کثرت‌گرایان^۱ در خانواده‌های امروزی، خصیصه‌های ساختاری پایه جنسیت، نژاد و قومیت، نقش‌ها و مسلک جنسیتی^۲، و شدت نفوذ جنسیت و فرهنگ بر درمانگر در زمره مباحثی قرار دارند که کتاب یادشده یا فاقد آن‌هاست و یا در حد بسیار ناچیزی (بخشی از فصل پایانی) به آن‌ها پرداخته است.

محتوای بخش دوم کتاب دو ایراد بسیار عمده دارد؛ نخست در هم‌سنجی با ویرایش‌های جدید در نسخه اصلی فاقد فصل مسائل حرفه‌ای و شیوه‌ها یا کاربردهای اخلاقی است و جبران آن در جای دیگری از کتاب به چشم نمی‌خورد.^۳ دوم، فصل پنجم با عنوان «رشد خانواده‌درمانی: ۱۹۵۰ تا حال حاضر» تناسبی با دگرگونی راستین الگوهای خانواده‌درمانی تا زمان حاضر ندارد و به گسترش الگوهای ایجادشده در قرن بیستم ختم می‌گردد. در ویرایش‌های اخیر بخشی با نام «هم‌کوشی دانش و شیوه کار» نیز اضافه شده

1. pluralistic view

2. gender roles and gender ideology

۳. اهمیت اخلاق حرفه‌ای، به ویژه در حرفه مشاوره و روان‌درمانگری، بر همگان مکشوف بوده و در زمینه‌های آموزشی نیز از موضوعیت قابل توجهی برخوردار است. در واقع دانش‌آفرینی و دانش‌افزایی متناسب با مطالبات اجتماعی از رسالت‌های خطیر دانشگاهی است و بها دادن به اخلاق حرفه‌ای از عوامل همبسته و تبیین‌گر آن است (میرکمالی و همکاران، ۱۳۹۴: ۱۲۱).

که در آن جدا از پرداختن به پژوهش درباره روش‌های سنجش خانواده و پیامدهای درمانی، از طریق نگاهی تطبیقی به دیدگاه درمانگران خانواده، امکان بازنگری همه الگوهای موجود و ارزیابی از طریق تطبیق فراهم شده است. این مهم اشخاص را در دستیابی به ماهیت مدل‌ها یاری می‌دهد و گزینش روی آورد دلخواه را نیز تسهیل می‌گرداند. این در حالی است که بخش چهارم نسخه فارسی (ویرایش پنجم، ۲۰۰۰) در راستای جبران عدم شمول کافی بخش‌های پیشین سامان یافته و از مصادیق نبود یکپارچگی کافی کتاب شمرده می‌شود. در واقع یکی از برجسته‌ترین نمودهای اشکال‌زدایی نسخه‌های اصلی مؤخر این است که افزون بر گسترش الگوهای درمانی نوین، یکپارچگی و شمول آن‌ها را بیشتر کرده است. چرا که بخش چهارم از پنجمین ویرایش کتاب را در مطالب بخش‌های دو، سه و چهار آمیخته و نمونه‌های بالینی ویژه‌ای را به هر الگوی درمانی افزوده است. سایر اشکالات محتوایی، با اندکی تفاوت در جزئیات، در محدوده موارد پیشین قرار می‌گیرد و برای پرهیز از اطاله نوشتار از ذکر آن‌ها خودداری می‌گردد.

ب) محاسن محتوایی: طی حدود ده سال گذشته آثار گوناگونی در گستره خانواده‌درمانی و درمان رابطه همسران در ایران انتشار یافته است. این آثار که غالباً ترجمه کتب انگلیسی است، به عنوان کتاب‌های درسی دانشگاهی در دانشگاه‌های کشور و در مقاطع کارشناسی و کارشناسی ارشد تدریس می‌شوند. با نگاهی به کتاب *خانواده‌درمانی* درمی‌یابیم که در هم‌سنجی با بیشتر کتب مورد اشاره از شایستگی‌ها و محاسن قابل‌ذکری برخوردار است. برخلاف سایر کتب موجود در بازار که چه‌بسا نام فارسی آن‌ها به نفع جامع‌نمایی تحریف شده، محتوای این کتاب به راستی دربرگیرنده مباحث و محورهای ضروری در گستره خانواده‌درمانی است، چه بیشتر آن‌ها کتب تخصصی دربردارنده یک مدل ویژه است که شاید با منظور نشان دادن شمول و گستردگی کافی در دیدگاه خوانندگان عنوان آن‌ها تحریف شده است. برای نمونه چاپ دوازدهم کتاب ترجمه‌ای *روان‌درمانی خانواده* (۱۳۹۰، تهران: امیرکبیر)، که عنوان اصلی آن *درمانگری متمرکز بر حل مشکل: راهبردهای نوین برای درمان مؤثر خانواده*^۱ و اثر جسی هیلی (Jay, Haley, 1976) است که از سوی نشر جوسی - باس سانفرانسیسکو^۲ انتشار یافته، در واقع فقط یکی از چندین مدل موجود در گستره خانواده‌درمانی را دربر گرفته است و افزون بر آن، با وجود کوشش مترجم آن، استاد معظم آقای دکتر باقر ثنایی، در افزودن پاره‌ای مقدمات

1. *Problem-Solving Therapy: New Strategies for Effective Family Therapy*
2. San Francisco: Jossey-Bass

(۱۳۹۰: ۱۱-۳۱) فاقد مطالب بایسته و بسنده دربرگیرنده خانواده‌درمانی است. اگرچه هستند آثاری که بدون تحریف عنوان اصلی بر جنبه‌هایی ویژه و گسترده از خانواده‌درمانی متمرکز بوده‌اند و با وجود کارآمدی و کفایت بالا در نوع خود، از قابلیت آموزشی به عنوان کتاب درسی دانشگاهی مختص درس خانواده‌درمانی، به نحو اعم، برخوردار نیستند و کتاب *عوامل مشترک در خانواده‌درمانی و رابطه زوج: نگاهی بر بنیادهای شیوه مؤثر* که با اندکی تحریف در عنوان اصلی به دست اسمعیلی (۱۳۹۲)، تهران: دانشگاه علامه طباطبایی) ترجمه شده، از این دست است.

چنان که از عنوان اصلی کتاب *خانواده‌درمانی برمی آید*، مختصر بودن مطالب این کتاب در عین فراگیری آن (در صورتی که چاپ‌های آتی با آخرین ویرایش نسخه اصلی آن تطابق یابد) از یک نظر ویژگی مثبتی تلقی می‌شود و چنین کتابی می‌تواند خواننده را با تمامی مباحث و محورهای ضروری در آموختن خانواده‌درمانی، به واسطه حجمی متوسط از مطالب آشنا سازد؛ هرچند که میزان آن هنوز برای دو و حتی سه واحد درسی در مقطع کارشناسی بیش از میزان معیار (صابری نجف‌آبادی، ۱۳۹۱: ۱۶۲) است. با وجود این در مقایسه با کتب بسیار پر حجم تر *خانواده‌درمانی اثر نیکولز و شوارتز*^۱ (۱۳۹۵)، تهران: دانژه) بالغ بر ۸۴۰ صفحه و *خانواده‌درمانی: تاریخچه، نظریه و کاربرد اثر گلادینگ*^۲ (۱۳۹۴)، تهران: تزکیه) بالغ بر ۷۰۰ صفحه حجم مقبول‌تری دارد.

بحث

با توجه به کاستی‌ها و شماری از محاسن ذکرشده کتاب *خانواده‌درمانی*، قابلیت و دامنه کاربرد نسخه فارسی پنجمین ویرایش آن برای آموزش در دانشگاه‌ها ضعیف ارزیابی می‌گردد و نظر به برخی شایستگی‌های کتاب (شمول کمابیش گسترده آن در هم‌سنجی با کتاب‌های متمرکز بر مدل یا مبحثی واحد، حجم نه‌چندان زیاد و سایر محاسن شکلی و ساختاری) می‌توان گفت سودمندی آموزش آن به عنوان یک کتاب درسی ویژه دوره کارشناسی در حد متوسط و برای آموزش در مقاطع آموزشی بالاتر اندک است. چه با وجود برخی محاسن آن در هم‌سنجی با سایر کتب، کتاب‌هایی مانند *خانواده‌درمانی* نوشته آلن کار (Alen Carr, 2000) که غلامرضا تبریزی ترجمه کرده، علی‌رغم برخی ایرادات از قابلیت‌های همسنگ و فراتری برخوردار است. گفتنی است کتاب نامبرده افزون بر شمول کافی، از

1. Nichols & Schwartz
2. Gladding

حجمی بسیار فراخور (در حد ۲۵۰ صفحه) برای آموزش در این مقطع برخوردار است. با در نظر گرفتن ضعف‌های عمده نسخه فارسی کتاب خانواده‌درمانی گلدنبرگ و گلدنبرگ (Goldenberg & Goldenberg, 2000) اعم از به‌روز نبودن مطالب، کاستی در نگارش، عدم ویراستاری و وفاداری کافی به متن اصلی (به دلیل کوشش در ساده‌سازی مطالب) نمی‌توان آن را به عنوان منبعی پیراسته برای آموزش در دوره کارشناسی ارشد تلقی کرد.

در جمع‌بندی نوشتار و نظر به استنباط صورت پذیرفته از گزارش محاسن و کاستی‌های مطرح شده و با در نظر گرفتن خواسته‌های فرهنگی - اجتماعی و آموزشی، ویژگی‌های کتاب برای آموزش واحدهای درسی مشاوره و درمان خانواده در ایران، مطابق با جدول ۵ مطرح می‌گردد. به راستی لازم است ملاحظاتمانند هماهنگی نوشته با نیازها و شرایط تحصیلی دانشجویان مقاطع مختلف و اندازه تخصصی بودن آن پایش شود. در واقع، بهتر است محتوای کتب موجود در زمینه خانواده‌درمانی برای مقطع کارشناسی جامع باشد؛ یعنی با وجود پرداختن فشرده به تمامی مبانی و رویکردها فاقد شرح جنبه عملی کاربردی‌های مشاوره و درمان خانواده باشد. پیشنهاد می‌شود در تدوین کتاب برای دانشجویان مقطع کارشناسی، بیشتر بر دانش‌بنیادی و دیدگاه‌ها توجه شود و در تدوین کتبی که با هدف آموزش به دانشجویان مقاطع بالاتر انجام می‌گیرد بر آموزش پربارتر دانش و کاربرد و تخصصی بودن آن تمرکز شود. چه، از سویی انتظار نمی‌رود دانشجویان مقطع کارشناسی، افزون بر یادگیری مبانی و اصول، آمادگی آموختن کاربردی‌های رویکردهای مشاوره و درمان خانواده را داشته باشند و به کارگیری کاربردی‌ها مستلزم آن است که دانشجویان در مقاطع تحصیلات تکمیلی بر پایه درگیری کافی در پایان‌نامه و بهره‌گیری از فرصت‌های کارورزی و شرکت در کارگاه‌های آموزشی بر دانش نظری و کاربردی‌های یک یا چند رویکرد محدود چیره شده باشد.

جدول ۵ فهرست برخی از ویژگی‌های ضروری در تدوین کتاب مناسب درباره خانواده‌درمانی

تبیین	توضیح ویژگی
گستره دانش نظری و به کار بسته قابل کسب از کتاب کامل گردد و بر پایه متون قدیمی و غیر قابل استناد نیز نباشد. افزون بر آن فعالیت‌های بالینی و پژوهش‌های داخلی را نیز از قلم نینداخته و با ماهیت فرهنگی رخدادهای نیازهای اجتماعی خوانندگان ناهمخوان نباشد.	فراگیری: کتاب دربرگیرنده تاریخچه کامل، مفاهیم، گستره کامل دیدگاه‌ها و شیوه‌های به کار بستن خانواده‌درمانی و پژوهش‌های تجربی درباره پیامدهای درمان با الگوهای گوناگون باشد. تاریخچه درمانگری و مشاوره خانواده در ایران را در بر گرفته و گزارش پژوهش‌های داخلی را نیز پوشش دهد.

تعیین	توضیح ویژگی	
پیشگیری از آموزش سرسری و غیر کاربردی در موارد حساس.	شمول بسنده: در پرداختن به شرح دیدگاه‌ها، شیوه‌های کار بستن و ضروریات وابسته به اخلاق حرفه‌ای و ملاحظات وابسته به گوناگونی فرهنگی و جنسیتی دچار کلی‌گویی و کوتاهی نشده باشد.	
پیشگیری از تباهی نیروی ذهنی برای یادگیری نوشته و نیز کژفهمی خوانندگان و نشر دانش تحریف شده.	نگارش مناسب: عاری از اشتباهات تایپی بوده، از اصطلاحات و واژگان مرسوم و درست فارسی در گستره علوم روان‌شناختی استفاده کرده و دارای باریک‌بینی در ترجمه منابع خارجی مورد استفاده و رسا و روان باشد.	
پیشگیری از حذف بخش‌هایی از آن در طول ترم تحصیلی و نیز واقع‌گرایی در برآورد توان وقت دانشجویان (به ویژه در مقطع کارشناسی).	حجم مناسب: در ۲۰۰ تا ۳۵۰ صفحه تدوین گردد.	
به‌روز بودن محتوای نوشته و هماهنگی داشتن با تغییرات نوین در ساختار اجتماعی و خانواده.	برخوردار از دانش روز: مطالب کتاب دربرگیرنده دانش نوین و تازه‌ترین دست‌یافته‌های پژوهش در داخل و بیرون از کشور باشد.	
پرهیز از آموزش ناکارآمد و ناهمخوان با باورها، ارزش‌ها و امکانات موجود.	هماهنگ با ظرفیت‌های بومی: در نظر گرفتن واقعیت‌ها، شرایط و امکانات داخلی در گستره پژوهش و بالینی‌گری.	
	ملاحظات اجتماعی - فرهنگی: پرداختن به مداخلات مناسب برای رویارویی با آسیب‌های اجتماعی و خانوادگی مطرح در جامعه ایرانی؛ لحاظ کردن بخشی با نام ملاحظات حقوقی و اخلاقی برحسب قوانین و شرع داخلی و نظام‌نامه اخلاقی مختص متخصصان ایرانی؛ ارائه آمارها و یافته‌های پژوهش‌ها بر پایه متون داخلی؛ گنجانیدن مبانی فلسفه اسلامی؛ بهره‌گیری از منابع پربار قرآن، حدیث و فلسفه ایرانی - اسلامی؛ و برازنده‌سازی مطالب با روح فرهنگی حاکم بر خانواده‌های ایرانی	محتوایی
آماده‌سازی دانشجویان برای پانهادن به دوره‌های کارآموزی.	تأکید بر بعد به کار بسته دانش: شرح گزارش‌های موردی، ارائه تابلوهای بالینی و گزارش پیامد پژوهش‌های تجربی و کارآموزده‌های خارجی و داخلی	
رواج جنبه به کار بسته دانش و کوشش برای زمینه‌سازی خدمت‌رسانی به آحاد جامعه.	برآوردن نیازهای جامعه و فرهنگ بومی: بررسی فراگیر و گسترده نیازها، مشکلات و چالش‌های خانواده ایرانی و ارائه روش‌ها و راهبردهای هماهنگ با آنها	

نتیجه‌گیری

در سال‌های اخیر بر شمار دانشجویان ایرانی علاقه‌مند به کتب مشاوره و خانواده‌درمانی افزوده شده است. رشته‌های مشاوره خانواده، روان‌شناسی بالینی، روان‌شناسی بالینی متمرکز بر خانواده‌درمانی (روان‌شناسی خانواده‌درمانی)، مددکاری خانواده و دیگر رشته‌های مرتبط موجود در دانشگاه‌ها و مراکز آموزش عالی از کاربران این کتب هستند. شمار زیادی از این دانشجویان جزو اشخاصی خواهند بود که در آینده‌نچندان دور در ارائه خدمات سلامت روانی - اجتماعی به خانواده‌ها، همسران و اشخاص جامعه نقش‌های حساسی ایفا خواهند کرد؛ بنابراین دسترسی آن‌ها به کتب سودبخش و کارآمد در زمینه مشاوره و خانواده‌درمانی اهمیت ویژه‌ای دارد. همچنین آگاهی از گوناگونی فرهنگی اعم از ارزشی و اعتقادی و ناهمخوان بودن ساخت خانواده و قواعد و شروع حاکم بر آن در فرهنگ ایرانی - اسلامی در هم‌سنجی با فرهنگ غرب، ارزشمندی تدوین کتب فراخور را برجسته‌تر می‌سازد؛ کتبی که توأم با برخورداری از سایر محاسن، به خوبی این گوناگونی را لحاظ کرده باشد. شرایط کنونی جوامع ایجاب می‌کند که مشاوران و روان‌درمانگران در برازنده‌سازی روی آورده‌ها و راهبردهای خود، در کار با درمان‌جویان فرهنگ‌های گوناگون کوشاتر باشند (نصیری هانیس و همکاران، ۱۳۹۴: ۳۴)؛ در گذشته عوامل فرهنگی از سوی روان‌شناسان تا حد زیادی نادیده گرفته شده بود، اکنون با آگاهی بیشتر از مطالبات فرهنگی - اجتماعی مربوط به فرهنگ‌های گوناگون، این عوامل در درک ما از زندگی خانواده نقش محوری ایفا می‌کند.

به کار بستن کارآمد مشاوره و خانواده‌درمانی مستلزم این است که با وجود شمار بسیار تعاریف از خانواده در فرهنگ‌های گوناگون، همه ارزش‌ها، آیین‌ها، الگوهای تبادل‌ی مشترک^۱ و شیوه‌های مراوده مورد بررسی قرار گیرد (Aponte & Wohl, 2000)، به نقل از: (Goldenberg & Goldenberg, 2013: 13). با وجود این، واقعیت در خور درنگ آن است که کتاب *خانواده‌درمانی گلدنبرگ و گلدنبرگ* (۱۳۹۲) و انبوهی از کتاب‌های ترجمه‌شده در گستره علوم روان‌شناختی، در راستای فرهنگ ایرانی - اسلامی مطالب پسندیده‌ای فراهم نیاورده‌اند. ارائه نسخه فارسی متون هماهنگ با فرهنگ کشورهای غیر اسلامی و در پاره‌ای موارد بسنده کردن به حذف نگاره‌های بانوان بدون پوشش کافی و یا حذف نوشتارهای ناهماهنگ با عرف حاکم بر کشور شایسته و بسنده نیست، چرا که

1. rituals
2. common transactional patterns

نمی‌توان با حذف نوشتارهای مربوط به همسرگیری و ایجاد خانواده از سوی هم‌جنس‌ها بر این باور بود که ارائه سایر مطالب هماهنگ با چندوچون جامعه و فرهنگ ماست. می‌توان موضوع تفاوت‌های فرهنگی و چندفرهنگی در نسخه فارسی آثار خارجی را یکی از برجسته‌ترین مصادیق ناهماهنگی با فرهنگ ایرانی - اسلامی قلمداد کرد. با نگاهی گذرا به مندرجات چنین کتبی مشخص می‌شود که تفاوت‌های نژادی و چندملیتی بودن خانواده‌های جامعه آمریکایی در ایران موضوعیت چندانی ندارد. در واقع، علی‌رغم اهمیت این موضوع، گزارش‌ها و پژوهش‌های وابسته به ملاحظات چندفرهنگی مربوط به تفاوت میان دو نژاد سفید یا سیاه و یا آسیایی تبارها و اروپایی تبارها نمی‌تواند درک واقع‌بینانه‌ای از تفاوت‌های فرهنگی قوم‌های گوناگون ایرانی را برای دانشجویان فراهم آورد. ناهماهنگی مبانی نظری و دیدگاه‌های اجتماعی نیز شایان توجه است؛ مبحث «چشم‌اندازهای مدرن در برابر پسامدرن» چنان که گلدنبرگ و گلدنبرگ (۱۳۹۲: ۳۷۵-۳۷۷) به آن پرداخته‌اند، با آن که همچون دیدگاه پدیدارشناختی مشتمل بر برجسته و ارزنده‌سازی تفاوت‌های ادراکی مشاوران و درمانگران خانواده و نیز مراجعان آن‌هاست، سنخیت مبانی نظری آن از جمله «انکار وجود جهان عینی قابل فهم» و بها ندادن به قوانین ساختگی اجتماع، در هم‌سنجی با قوانین جهان‌شمول متناسب با آموخته‌های فلسفی دانشجویان ایرانی ناهمخوان به نظر می‌رسد. پر واضح است که کارکرد کتب مشاوره و درمان خانواده، آموزش فلسفه و جامعه‌شناسی غرب نبوده و بهتر است که محتوای نظری و کاربردی‌های آن بر مبانی فلسفی و اعتقادی و اسلامی رخداده‌ها در پیوند با جامعه ایرانی و طرز تلقی اشخاص و خانواده‌های ایرانی از خانواده و جامعه‌ای که در آن زندگی می‌کنند استوار باشد. وانگهی، مبانی فکری، اعتقادی اسلامی، احکام شرعی و حقوق شخصی و مدنی مسلط بر پیوند زناشویی و زندگی خانواده‌های ایرانی چندان کم‌رنگ نشده است که عدم ورود آن‌ها به کتب مشاوره و درمان خانواده تفاوتی ایجاد نکند. دانشجویی که آموخته‌های نظری او برای کار در جامعه خودش پسندیده نباشد، در رویارویی با همسران و خانواده‌های ایرانی ناکارآمد جلوه خواهد کرد. از این رو بهتر است که با جایگزین کردن کتب تألیفی به جای ترجمه آثار بیگانه الزامات درخور اعتقادی و اجتماعی لحاظ گردد. با این همه، کتاب *خانواده‌درمانی گلدنبرگ و گلدنبرگ* ترجمه حسین شاهی برواتی، نقشبندی و ارجمند نیازمند ویرایش فرهنگی است و شایسته است مترجمین بزرگوار دست کم در پانویس‌ها مباحث فرهنگی را یادآور شوند (شورای بررسی متون و کتب علوم انسانی، ص نخست).

چنان که گفتیم برابر با یافته‌های این نوشتار و با توجه به وزن بیشتر کاستی‌ها نسبت

به محاسن کتاب خانواده‌درمانی و کافی نبودن ویژگی‌های ضروری کتاب شایسته برای آموزش «خانواده‌درمانی»، دامنه کاربرد آن برای جامعه دانشگاهی در دروس مشاوره خانواده و خانواده‌درمانی ضعیف و اندک ارزیابی می‌گردد. کتاب یادشده با وجود داشتن محاسنی که آموزش محدود آن را مشروط بر همانند نمودن ترجمه آن با نوشته ویرایش آخر کتاب اصلی در مقطع کارشناسی توجیه می‌کند، در حال حاضر برای تجدید چاپ توصیه نمی‌گردد. به علاوه نظر به ویژگی‌های مطرح‌شده در این نوشتار پیشنهاد می‌شود، متخصصان آزموده و کاردان در عوض کوشش برای ترجمه کتاب‌های مرتبط با خانواده‌درمانی، حتی‌الامکان درصدد تدوین آثاری باشند که علاوه بر توجه به سوابق و نظریه‌های خانواده‌درمانی در غرب، دربرگیرنده و همسو با ارزش‌های فرهنگی و دینی ناظر بر خانواده ایرانی باشند، چه از این طریق پاسخگویی به خواسته‌ها و حساسیت‌های اجتماعی - فرهنگی در زمینه خانواده‌درمانی تسهیل می‌گردد.

منابع

- حسینی، سید محمدحسین و معصومه مطور (۱۳۹۱). «نقدی بر کتاب‌های درسی دانشگاهی رشته علوم تربیتی در ایران»، پژوهش و نگارش کتب دانشگاهی، شماره ۲۶، ۱۱۹-۱۴۲.
- سلیمان پور، عباس و سعید حیدری (۱۳۹۳). «گونه‌شناسی جرائم علیه خانواده»، پژوهشنامه حقوق کیفری، دوره ۵، شماره (پیاپی ۹): ۸۳-۱۰۷.
- شعبانی، زینب و امیرحسین بانکی‌پور فر (۱۳۹۱). «سبک زندگی زوجی در معارف اهل بیت و ملاک‌های خانواده موفق»، دوفصلنامه بانوان شیعه، دوره ۹، شماره ۲۹، ۱۵۱-۱۷۲.
- شورای بررسی متون و کتب علوم انسانی، ص نخست، منو، سامانه بررسی، گروه روان‌شناسی، بررسی کتاب خانواده‌درمانی/تاریخ بازبایی: ۱۳۹۵/۰۹/۲۷، از تارنمای پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، <http://shmoton.ir>.
- صابری نجف‌آبادی، ملیحه (۱۳۹۱). «بررسی و تأمل‌هایی بر کتاب فرق اسلامی جلد ۲: فرق شیعی و فرقه‌های منسوب به شیعه»، پژوهش و نگارش کتب دانشگاهی، شماره ۲۷، ۱۴۷-۱۶۲.
- صادقی صفایی، سهیلا و ایمان عرفان‌منش (۱۳۹۴). «مبانی روش‌شناختی پژوهش اسنادی در علوم اجتماعی، مورد مطالعه: تأثیرات مدرن شدن بر خانواده ایرانی»، راهبرد فرهنگ، شماره ۲۹، ۶۱-۹۱.
- صادقی، علی‌اشرف و زهرا زندگی مقدم (۱۳۹۴). فرهنگ املائی خط فارسی بر اساس دستور خط فارسی مصوب فرهنگستان زبان و ادب فارسی، تهران: آثار.
- گلدنبرگ، ایرنه و هربرت گلدنبرگ (۱۳۸۸). خانواده‌درمانی، چاپ ششم، ترجمه حمیدرضا حسین‌شاهی برواتی، سیامک نقشبندی و الهام ارجمند (مترجم همکار)، تهران: روان.
- گلدنبرگ، ایرنه و هربرت گلدنبرگ (۱۳۹۲). خانواده‌درمانی، چاپ سیزدهم، ترجمه حمیدرضا

- حسین شاهی برواتی، سیامک نقشبندی و الهام ارجمند (مترجم همکار)، تهران: روان. محسن زاده، فرشاد، علی محمد نظری و مختار عارفی (۱۳۹۰). «مطالعه کیفی عوامل نارضایتی زناشویی و اقدام به طلاق: مطالعه موردی شهر کرمانشاه»، *فصلنامه مطالعات راهبردی زنان*، دوره ۱۴، شماره ۵۳، ۴۲-۷.
- منصوریان، یزدان (۱۳۹۲). «صد ویژگی کتاب‌های دانشگاهی کارآمد و اثربخش»، *پژوهش و نگارش کتب دانشگاهی*، شماره ۲۹، ۱-۱۷.
- میرکمالی، سید محمد، محمدرضا حمیدی زاده و فاطمه نارنجی ثانی (۱۳۹۴). «عوامل مرتبط با دانش آفرینی در دانشگاه‌ها: پژوهشی کیفی»، *فصلنامه پژوهش و برنامه‌ریزی در آموزش عالی*، شماره ۷۸، ۱۲۱-۱۴۷.
- نصیری هانیس، غفار، علی زاده محمدی و شهریار شهیدی (۱۳۹۴). «اثربخشی مداخله روان‌شناسی وحدت‌مدار بر تنیدگی و رابطه مادر- کودک مادران کودکان درخودمانده»، *فصلنامه روان‌شناسی کاربردی*، دوره ۹، شماره ۱ (پیاپی ۳۳)، ۲۳-۴۰.
- همدانی، مصطفی (۱۳۹۳ الف). «نقد کتاب ارتباط‌شناسی»، *پژوهش و نگارش کتب دانشگاهی*، شماره ۳۳، ۸۹-۱۱۵.
- همدانی، مصطفی (۱۳۹۳ ب). «بررسی کتاب فلسفه روش تحقیق در علوم انسانی»، *پژوهش و نگارش کتب دانشگاهی*، شماره ۳۲، ۱۲۷-۱۵۱.
- هیلی، جی (۱۳۹۰). *روان‌درمانی خانواده*، ترجمه باقر ثنایی، تهران: امیرکبیر.
- یاحقی، جعفر و مهدی ناصح (۱۳۸۰). *راهنمای نگارش ویرایش: با تجدیدنظر و افزوده‌های جدید*، چاپ هفدهم، مشهد: آستان قدس رضوی، شرکت به‌نشر.

- Georgas, J. et al. (2006). *Families Across Cultures: A 30-Nation Psychological Study*, Cambridge University Press, New York.
- Goldenberg, H., & I. Goldenberg (2000). *Family Therapy: An Overview*, Fifth Edition, Wadsworth Publishing Company, Michigan.
- Goldenberg, H., & I. Goldenberg (2008). *Family Therapy: An Overview*, Seventh Edition, Thomson Brooks/Cole, Thomson Higher Education, Belmont.
- Goldenberg, H., & I. Goldenberg (2013). *Family Therapy: An Overview*, Eighth Edition, Brooks Cole, Cengage Learning, Belmont.
- Ivey, A. E., M. D'Andrea, M. B. Ivey & L. Simek-Morgan (2007). *Theories of Counseling and Psychotherapy: A Multicultural Perspective*, Sixth Edition, Allyn & Bacon/Longman.
- Kim, J., J. Heo, C. King & S. Kim (2014). "Cultural understanding and personal growth through taekwondo as cross-cultural activity", *Journal of Humanistic Psychology*, 54 (3), 356-376.